

KUZEY AZERBAJCAN'DA MODERN ULUSAL KİMLİĞİN
GELİŞİM SÜRECİNE GENEL BİR BAKIŞ
A GENERAL OVERVIEW OF THE DEVELOPMENT OF MODERN
NATIONAL IDENTITY IN NORTHERN AZERBAIJAN

REFİK TURAN

Yrd. Doç. Dr., Aksaray Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilgiler Eğitimi Bölümü
Assist. Prof. Dr., Aksaray University, Faculty of Education, Department of Turkish Language and Social Sciences
Education

refikturan76@hotmail.com

ORCID ID: orcid.org/0000-0001-8369-800X

Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi-Journal of Turkish Researches Institute
TAED-61, Ocak-January 2018 Erzurum
ISSN-1300-9052

Makale Türü-*Article Types* : Araştırma Makalesi-Research Article
Geliş Tarihi-*Received Date* : 14.07.2017
Kabul Tarihi-*Accepted Date* : 24.09.2017
Sayfa-*Pages* : 429-451
DOI- : <http://dx.doi.org/10.14222/Turkiyat3786>

www.turkiyatjournal.com

<http://dergipark.gov.tr/ataunitaed>

This article was checked by iThenticate or Turnitin.

**KUZEY AZERBAIJAN'DA MODERN ULUSAL KİMLİĞİN GELİŞİM
SÜRECİNE GENEL BİR BAKIŞ**
A GENERAL OVERVIEW OF THE DEVELOPMENT OF MODERN
NATIONAL IDENTITY IN NORTHERN AZERBAIJAN

REFİK TURAN

Öz

Kuzey Azerbaycan'da modern ulusal kimliğin gelişimi Çarlık hâkimiyeti altında, 19. yüzyılın 2. yarısından itibaren başlamış ve bu dönemin sonuna gelindiğinde ümmet anlayışından ulus anlayışına geçiş önemli ölçüde tamamlanmıştır. Bu dönemde “Türklük” ve “Azerbaycanlılık” iki temel kimlik tanımı olarak ön plana çıkmıştır. 1918 yılında Azerbaycan tarihinin ilk modern ulus devleti olan Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin kurulmasıyla Kuzey Azerbaycan'da ulus anlayışı uygulama aşamasına geçmiş, Kuzey Azerbaycan halkının, dilinin ve vatanının adı belirlenmiştir. SSCB döneminde Kuzey Azerbaycan'da içeriği sosyalist ideoloji ve Rus değerleriyle desteklenen bir “Azerbaycanlılık” kimliğinin oluşturulmasına gayret edilmiştir. SSCB yönetiminin Ruslaştırma yönündeki tüm çabalarına rağmen Kuzey Azerbaycan halkı devletin yıkılışına kadar kendi ulusal kimliğini ve dilini korumuştur. 1991 yılında bağımsızlığın ilanı süreciyle eşzamanlı gelişen Ermenilerin Dağlık Karabağ'ı işgali ve “Kanlı Yanvar” olayı bağımsızlık sürecini ve Ermeni-Rus-SSCB yönetimi karşılığında Türk-Azerbaycan ulusal kimliğinin gelişimini hızlandırmıştır. Ebulfez Elçibey döneminde SSCB döneminde uygulanan “Sovyetleştirme” ve “Ruslaştırma” politikalarının etkilerini ortadan kaldırmak için ulusal politikalara hız verilmiştir. 1993 yılında Haydar Aliyev'in devlet başkanı olmasından sonra “Türklüğün” ve “İslamlığın” temel unsur olarak görüldüğü laik “Azerbaycanlılık” kimliği kapsayıcı bir üst kimlik olarak benimsenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kuzey Azerbaycan, Azerbaycanlılık, Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti, Azerbaycan SSC, Azerbaycan ulusal kimliği

Abstract

The development of modern national identity in Northern Azerbaijan started from the second half of 19th century under the rule of czarism, the transition from the Islam community concept to the nation concept when the tsarist administration came to end. In this era, the concepts of being Turk and Azerbaijani came into prominence as two basic identity descriptions. With the foundation of Democratic Republic of Azerbaijan which is the first modern nation state of Azerbaijan history, the nation perception in the Northern Azerbaijan went into a phase of implementation, the name of the language and the motherland of Northern Azerbaijan people was determined. In the era of USSR there was effort to establish an identity of Azerbaijan supported by the socialist ideology and the Russian values. Despite all the efforts of USSR administration to russify, the Northern Azerbaijan people protected their own national identity and language till the state collapsed. The process of independence in 1991 and simultaneously the occupations of Nagorno Karabakh by the Armenians and the Bloody Yanvar events accelerated the independence process and the development of Turkish-Azerbaijani identity against the Armenian-Russian-USSR administration. To remove the impacts of soviet update and the russification policies in the era of Ebulfez Elçibey, in the era of USSR the national policies have been accelerated. After Haydar Aliyev became the president in 1993, the identity of secular Azerbaijan considered as the basic factor of Turkishness and Islamism was adopted as inclusive upper identity.

Key Words: Northern Azerbaijan, Azerbaijani, Democratic Republic of Azerbaijan, Azerbaijan SSR, National identity of Azerbaijan

Giriş

Coğrafi ve jeopolitik açılardan doğu-batı ve kuzey-güney yönlerinde önemli geçiş yolları üzerinde bulunan Azerbaycan, aynı zamanda tarih boyunca farklı kültür ve medeniyetlerin de kavşak noktasında yer almış, farklı kültür ve medeniyetlere ev sahipliği yapmıştır. Bu bağlamda Azerbaycan, tarihsel süreç içerisinde Turan-İran, Türk-Fars, Kafkasya-Orta Asya, Müslümanlık-Hıristiyanlık, Sünni İslam- Şii İslam, Doğu Türklüğü-Batı Türklüğü ve Osmanlı-İran-Rus gibi siyasi ve dinsel-kültürel muhit ve nüfuz bölgelerinin kavşak noktalarında yer almıştır. Bu özel ve önemli konumu Azerbaycan'ın tarih boyunca sık sık istila ve işgallerle karşı karşıya kalmasına yol açarken, farklı kültürel ve medeni kaynaklardan beslenerek kendine özgü zengin bir kültür ve medeniyet yaratmasına da olanak sağlamıştır.

Tarihsel süreç içerisinde aralıklarla Hunlar, Göktürkler ve Hazarlar gibi Türk devletlerinin kontrolüne geçen Azerbaycan, Tuğrul Bey döneminde fethedilmeye başlanmış, Alparslan döneminde ise neredeyse tamamen Selçuklu hâkimiyetine girmiştir. Selçuklu hâkimiyeti döneminde Türkmenlerin yoğun bir şekilde gelerek bölgeye yerleşmeleri Azerbaycan'ın büyük ölçüde Türkleşmesini sağlamıştır. Bu dönemde bölgede Türk dili hâkim dil konumuna gelmişse de kültür hayatında Farsçanın hâkimiyeti bir süre daha devam etmiştir. 13. ve 14. Yüzyıllarda, İlhanlı ve Timurluların hâkimiyet dönemlerinde saraylar da Türkleşmiş, özellikle Karakoyunlular (1380-1468) ve Akkoyunlular (1340-1514) dönemlerinde Azerbaycan'da Türk dilinin devlet yaşamı, edebiyat ve bilimdeki rolü artmıştır (Nesibli 2001: 135). Azerbaycan'da Türkçenin devlet kademelerinde ve halk arasında tamamen hâkim olması ise gerek hanedanın, gerekse hâkimiyetini dayandırdığı Kızılbaş Türkmen aşiretlerinin anadili olması nedeniyle Safeviler zamanında gerçekleşmiştir (Shaffer 2008: 22).

Azerbaycan'ın Müslümanlaşması Hz Ömer zamanında 639-643 yılları arasındaki Arap fetihleri sırasında gerçekleşmiş olup, bu zamana kadar Azerbaycan'ın kuzey ve güneyinde Zerdüştlük yaygın inanç durumundaydı. Safeviler devrinde Şia mezhebi devletin resmi mezhebi olarak kabul edildi. Nadir Şah Afşar'ın (1736-1747) Safeviler döneminde şiddetlenen mezhep çatışmalarını ortadan kaldırmak önerisiyle İstanbul'da görüşmelere başlamasına ve ülke içindeki Şii ulemanın rollerini sınırlama girişimlerine rağmen Şii-Sünni ayrımı uzun bir süre Azerbaycan Türklüğünün kimliğini belirleyen önemli bir unsur olmaya devam etmiştir (Nesibli 2001: 139).

Azerbaycan'da Safevi hâkimiyetinin sona ermesinden sonra (1747) merkezi otorite sarsılmış ve iç karışıklıklarla geçen bir dönemin ardından, Türk kökenli hanların yönettiği çok sayıda bağımsız hanlık ortaya çıkmıştır. Bölgede uzun süre güçlü ve merkezi bir devletin kurulamaması Rusya'nın ticari ve tarımsal öneminin yanı sıra zengin doğal kaynaklara da sahip olan bu bölge üzerindeki iştahını kabartmıştır. Rusya'nın Nadir Şah (1736-1747) döneminde başlattığı Azerbaycan'ı işgal faaliyetleri 1828 yılında imzalanan Türkmençay Antlaşmasıyla Kuzey Azerbaycan topraklarının tamamına sahip olmasıyla sonuçlanmıştır.

Rusya ile İran'daki Kaçar hanedanlığı arasında yapılan savaşlar sonucunda imzalanan Gülistan (1813) ve Türkmençay (1828) antlaşmalarıyla Azerbaycan, Aras nehri ile Talış dağları sınır olmak üzere Rusya ile İran arasında paylaşılmış; Revan ve

Nahçıvan hanlıkları Rusya'ya bırakılırken Hazar denizi de Rus egemenliğine geçmiştir (Buniyatov 1991: 319).

Kuzey Azerbaycan yaklaşık son iki yüz yıllık dönemde hanlıklar devri, Rus çarlığı, Transkafkasya Demokratik Federal Cumhuriyeti, Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti, SSCB ve bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti olmak üzere birbirlerinden çok farklı ideolojik ve siyasi karaktere sahip altı ayrı devlet yapılanması içerisinde varlığını sürdürmüştür.

Bu araştırmanın amacı Kuzey Azerbaycan'da modern ulusal kimliğinin gelişim aşamalarını ana hatlarıyla ortaya koymaktır. Araştırmada “genel tarama modeli” ve “literatür taraması” yönteminden yararlanılmış olup; araştırma sonucunda, modern Azerbaycan ulusal kimliğinin gelişim sürecine ilişkin elde edilen bulgular “Çarlık Rusya'sı dönemi”, “Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti dönemi”, “Sovyet Azerbaycan'ı dönemi” ve “Azerbaycan Cumhuriyeti dönemi ve Çağdaş Azerbaycan ulusal kimliği” kategorileri altında ele alınarak değerlendirilmiştir.

1. Çarlık Rusya'sı Dönemi

Azerbaycan'da modern ulusal kimliğin gelişmesi Avrupa'da başlayan ulusçuluk fikirlerinin yaygınlık kazanmasına paralel bir seyir izleyerek 19. yüzyılda Rus hâkimiyeti altındaki dönemde başlamıştır. Bu süreçte dünyadaki ekonomik ve siyasal gelişmelerin yanı sıra Çarlık yönetiminin Azerbaycan'da uyguladığı yönetim tarzı, eğitim, kültür dil ve din politikalarının doğrudan ve dolaylı etkileri Azerbaycan ulusal kimliğinin gelişmesinde ve şekillenmesinde önemli rol oynamıştır.

Rusya, Azerbaycan'ı işgal ettikten kısa bir süre sonra bölgede mevcut bulunan geleneksel idari ve hukuki sistemleri ortadan kaldırmış, bu durum yerel ayrılıkları körükleyen bölünmüşlüğü ortadan kaldırarak Kuzey Azerbaycan halkının görece benzeşmesine ve iktisadi bütünleşmesine zemin hazırlamıştır (Shaffer 2008:28). Öte yandan Çarlık yönetim tarzının panslavist karakteri imparatorluk içindeki Rus olmayan tüm halklar gibi Azerbaycan halkının da ulusal bilinç geliştirmesinde etkili olmuştur. Azerbaycan halkının Müslüman bir toplum olarak gayrimüslim bir yönetim altında bulunması ve komşu halklar olan Ermeni ve Gürcülere oranla ve onlar karşısında ayrımcılık ve haksızlıklara uğradıkları duygusu da ulusal kimlik gelişimlerinin hızlanmasına ve pekişmesine yol açmıştır (Asker 2015a: 523). Çarlık yönetiminin Azerbaycan'ın en verimli topraklarına dışarıdan getirdiği Ermeni ve Rus göçmenleri yerleştirmesi, Ruslaştırıcı eğitim sistemi, ağır vergiler ve sansür gibi birçok uygulamaları Azerbaycan halkında gizli ya da açık tepkilere yol açmış; bu haksız uygulamalara karşı duyulan tepki beraberinde Rus karşıtlığını getirmiştir. Egemen yabancıya karşı gelişen bu farklı olma tepkisi çağın gereklerine de uygun olarak Azerbaycan'da uluslaşma sürecini de hızlandırmıştır (Açıkkaya 2010: 417).

Rus işgali altındaki Kuzey Azerbaycan'da ulusal kimliğin gelişmesinde en önemli rolü eğitim alanında gerçekleştirilen faaliyetler oynamıştır.

Rusya işgal ettiği bütün memleketlerde olduğu gibi Azerbaycan'da da açtığı okullar vasıtasıyla devlet kademelerinde çalışacak Rusça bilen ve hükümete sadık yerel memurlar yetiştirmeyi amaçlamıştır. Böylece bu okullarda öğrenim görecek Müslümanlar Rus toplumuna ve Çarlık yönetimine daha kolay entegre olabileceklerdi

(Swietochowski 1988: 50). Çarlık yönetimi bu amaçlarla özellikle 1830-1840 yılları arasında Azerbaycan'ın önemli merkezlerinde yeni okullar açmıştır. Rus hükümeti Azerbaycan halkını çevresel etkilerden soyutlamak, özellikle Kuzey Azerbaycan'da Farsçanın kullanımını sınırlandırarak bu yolla İran'ın bölgedeki nüfuzunu kırmak amacıyla yeni açtığı okullarda Azerbaycan Türkçesinin öğretilmesi hususuna özel önem vermiştir (Nesibli 2001: 140; Aliyeva 2005: 112).

Çarlık yönetimi bölgede modern eğitimi yaygınlaştırmaya çalışmakla beraber eski usulde eğitim yapan mektep, medrese ve mollahanelerin faaliyetlerini sürdürmesine de izin vermiştir. Bu durum, Azerbaycan'da geleneksel eğitim kurumları ile modern eğitim kurumlarının bir arada varlığını devam ettirmesine yol açmıştır. İlk zamanlarda Müslüman halkın Ruslaştırma aracı olarak gördüğü için pek rağbet göstermediği yeni tip okullara devam eden sınırlı sayıdaki Müslüman öğrencilerin bir kısmı bu okulları bitirdikten sonra Petersburg ve Moskova gibi önemli Rus merkezleri ya da çeşitli Avrupa şehirlerinde eğitimlerine devam etmişlerdir. Böylece Rusça bilen, Batı medeniyetini tanıyan ve Avrupa'da yayılan özgürlükçü, halkçı ve ulusçu fikir akımlarından etkilenerek ülkelerine dönen bu Azerbaycanlı gençler, Azerbaycan'ın modern anlamdaki ilk aydınlar zümresini oluşturmuşlardır (Çamalan 2011: 37). Azerbaycan'da 19. yüzyılın ortalarından itibaren entelektüel modernleşmeyi başlatan bu aydınlar grubu Azerbaycan halkının ekonomik seviyesini yükseltmek, ulusal dili canlandırmak, ulusal basın yaratmak ve geniş halk kesimlerine ulusal bilinç aşılama amaçlarına yönelik önemli faaliyetlerde bulunmuşlardır (Çay 1983: 67).

19. yüzyılın ortalarından itibaren Batıda ortaya çıkan modern pedagojik fikirlerle tanışan öğretmen ve yazarlar, mektep ve medreselerde uygulanan eski tip eğitim yöntemlerini eleştirmeye başlamışlardır. Esasen eğitimde modernleşme düşüncesi Rus maarifçilerin etkisiyle 18. yüzyılın ilk yarısında yetişen Abbasgulu Ağa Bakıhanov (1794-1847), Mirze Şefi Vazeh (1794-1852), İsmail Bey Kutkaşanlı (1806-1861) ve Kasım Bey Zakir (1784-1857) gibi aydınlar arasında doğmuştur. Ancak "maarifçilik" düşüncesinin yaygınlık kazanması 19. yüzyılın ikinci yarısında ikinci kuşak aydınlar tarafından gerçekleştirilmiştir (Çamalan 2011: 48). Bu dönemde İsmail Gaspıralı'nın klasik mektep medrese eğitimini reforme ederek düzenlediği ve ilk adımını Bahçesaray'da attığı "usul-i cedid" adı verilen mektepler, maarifçiler tarafından kısa sürede birçok yere yaygınlaştırılmıştır. Kuran okuma ve dini bilgilerin yanı sıra Tarih, Coğrafya, Matematik ve Tabiat Bilgisi derslerinin de okutulduğu bu okullarda eğitim ana dilde yapılıyor, ayrıca Rusça ve Farsça da öğretiliyordu (Açıkkaya 2010: 412).

Azerbaycan'da ulusal kimliğin gelişimini etkileyen önemli gelişmelerden birisi de 1870'li yılların başlarında Çarlık yönetiminin ülkedeki kapitalist dönüşümü sağlamaya yönelik adımlar atmasıdır. Bu çerçevede Rusya'da 1870 yılında serflik kaldırılmış, bunu 1872 yılında imparatorluğun petrol yataklarının özelleştirilmesi izlemiştir. Bu kararın hemen ardından Bakü petroleri gittikçe artan miktarlarda dünya piyasalarına sürülmeye başlanmıştır. Öyle ki 20. yüzyılın başlarına gelindiğinde dünya petrol üretiminin yarısından biraz fazlası Bakü'den sağlanmaktaydı. (Seferov 2005: 292). Petrol sanayisindeki bu hızlı gelişme 1870'lerin sonlarından itibaren Bakü'nün hızla kozmopolit bir ticaret merkezine dönüşmesine yol açmıştır. Ne var ki bu süreç Bakü'deki petrol kuyularının önemli kısmının ve petrol sanayisindeki kazancı yüksek görevlerin, özellikle yöneticilik

pozisyonlarının Ermeniler başta olmak üzere gayrimüslimler tarafından ele geçirilmesiyle sonuçlanmıştır. Kuzey Azerbaycan'ın yerli halkı ile iş bulup çalışmak amacıyla Güney Azerbaycan'dan gelen Azerbaycan Türkleri ise genellikle ağır çalışma koşullarına sahip ve düşük ücretli işlerde çalışmak zorunda kalmışlardır. Bu durumun yarattığı mağduriyet psikolojisi Azerbaycan halkının Çarlık yönetimi ve gayrimüslim karşıtlığı temelinde bir araya gelerek kenetlenmelerine yol açmıştır. Böylece genelde Çarlık yönetiminin Müslüman halka karşı uyguladığı ayrımcı politikaların yarattığı etkiye ek olarak bu dönemde Çarlık yönetimi tarafından kayırılan ve kullanan Ermenilerle yaşanan rekabet ve gerilim de Kuzey Azerbaycan'da ulusal kimliğinin gelişimini hızlandıran ve şekillendiren bir etken olmuştur (Shaffer 2008: 40).

Kuzey Azerbaycan'da petrol endüstrisine dayalı kapitalist gelişmelerin Azerbaycan ulusal kimliği üzerindeki dolaylı fakat yarattığı etki itibarıyla önemli bir sonucu da Azerbaycan'da sınırlı da olsa ulusal burjuvazinin oluşmasına yol açması olmuştur. Gelişen ulusal burjuvazi Azerbaycan halkının ulusal bilinçlerinin gelişmesine önemli katkı sağlayacak eğitim, kültür, basın-yayın faaliyetlerini desteklemeye başlamıştır. Hacı Zeynelabidin Tağıyev, Musa Nagiyev, Şemsi Esadullayev, Murtaza Muhtarov, Ağabala Guliyev vb. isimlerden oluşan Azerbaycan ulusal burjuvazisi yukarıda bahsedilen alanlardaki tüm atılımlara maddi destek sağlamışlardır. Örneğin Tağıyev'in masraflarını karşılayarak yurt dışına gönderdiği Ali Merdan Topçubaşı (1865-1934), Fethali Han Hoyski (1875-1920), Nesip Bey Yusefbeyli (1881-1920) ve Neriman Nerimanov (1870-1925) gibi simalar bir dönem Kuzey Azerbaycan'ın entelektüel ve siyasal hayatına damga vurmuşlardır (Çamalan 2011: 39). Tağıyev'in bu destekleri sadece Azerbaycan'la sınırlı kalmamış, Türk Dünyasının topyekün uyanışını sağlamaya yönelik bir desteğe dönüşmüştür. Kırım Bahçesaray'da Tercüman gazetesini çıkarması için İsmail Gaspıralı'ya maddi destek sağlaması da bu durumu göstermektedir (Swietochowski 1988: 50).

Kuzey Azerbaycan'da aydınlar zümresinin genişlemesi, ulusal burjuvazinin gelişmeye başlaması, eğitim düzeyinin görece yükselmesi ve ulusal basının gelişmeye başlamasıyla eğitim, kültür, dil ve alfabeyle ilgili tartışma ve faaliyetler de yoğunluk kazanmıştır. 1883 yılında Bakü-Batum demiryolunun açılması da Azerbaycan'ın özellikle Türkiye ile edebi-kültürel ilişkilerinin gelişmesini sağlamış; Türk kültürünün ve bunun üzerinden Batı'nın Azerbaycan toplumuna nüfuz etme süreci başlamıştır (Aliyeva Kengerli 2008: 179). Kuzey Azerbaycan toplumsal düşüncesinde "Zerdabi dönemi" olarak adlandırılan ve daha çok kültürel akım niteliği taşıyan bu ulusal hareket, basından ana dilin kullanılmasına dini idarenin polis denetiminden kurtarılmasına, Müslümanlar arasında eğitim ve yardım örgütlerinin oluşumuna Müslümanlara eşit seçim hakkı ve diğer hakların kullanılmasına yönelik olmuştur (Nesibli 2001: 141).

Çarlık yönetimi altında Kuzey Azerbaycan'da modernleşme çabaları kapsamında okuma yazmayı kolaylaştırarak eğitimin yaygınlaştırılması için ana dili geliştirme yönündeki faaliyetlere ağırlık verilmiştir. Bu konuda ilk ve önemli çalışmalar yürüten Azerbaycan aydını Mirze Fethali Ahundzade (1812-1878) olmuştur. Rusya'nın Kafkasya Genel Valiliği'nde tercümanlık görevi yapan Ahundzade önemli sosyal içerikli yazılarını bölgedeki tüm halkın anlayacağı dilde, kendi ifadesiyle "Türki" olarak yazmıştır (Swietochowski 1988: 45). Eğitimin topluma yaygınlaştırılabilmesinin ancak ana dilde

mümkün olabileceğini; ana dilin iyi bir şekilde öğrenilebilmesinin ve geliştirilmesinin ise sade ve ana dilin bütün özelliklerini yazıda yansıtabilecek bir alfabe ile mümkün olabileceğini düşünen Ahundzade (Aslan 2004: 12, Cihangirov 1978'den) bu önemli sorunun çözümü için ya mevcut Arap alfabesinin Azerbaycan dilinin ihtiyaçlarına cevap verecek şekilde yeniden düzenlenmesini ya da alfabenin tamamen değiştirilmesini önermiştir. Ahundzade'nin bu çabaları o an için uygulama alanı bulamamışsa da onun bu girişimleri daha sonraki dönemlerdeki alfabe değişikliği çalışmalarına temel oluşturmuştur (Aslan 2004: 14).

Kuzey Azerbaycan'da ulusal kimliğin gelişmesinde ulusal basının doğması ve yaygınlık kazanması da önemli rol oynamıştır. Ruslar, Kafkasya ve Kuzey Azerbaycan'ı işgal ettikten sonra takip ettikleri sömürgecilik siyasetinin bir gereği olarak halkla sıcak ilişkiler geliştirebilmek ve hükümetin karar, kanun ve icraatlarını halka duyurabilmek amacıyla daha 1828 gibi erken bir tarihte Tiflis'de, *Tiflisskiye Vedomosti* (Tiflis haberi) adıyla Rusça bir gazete çıkarmaya başlamışlardı (Akpınar 1994: 89). Azerbaycan'la ilgili çeşitli yazılara da yer verilen bu gazete 1829'da Gürcüce, 1830'da Ermenice, 1832 yılından itibaren ise Azerbaycan Türkçesiyle ekler de yayınlamaya başlamıştır (Yıldırım 2013: 148). Ancak Azerbaycan'da ulusal basından söz edebilmek için 1875 yılını beklemek gerekecektir. Bu tarihte Hasan Bey Zerdabi (1842-1907)'nin Bakü'de Azerbaycan Türkçesiyle çıkarmaya başladığı *Ekinci* gazetesi Azerbaycan'da ulusal basının başlangıcı olarak kabul edilmektedir. *Ekinci* gazetesinin yayınlanmaya başlanması aynı zamanda Azerbaycan Türklerinin uluslaşma sürecinin de başlangıcı olarak kabul edilmektedir (Aliyeva Kengerli 2008: 118). 1875-1877 yılları arasında toplam elli altı sayı olarak yayınlanan bu gazete (Yıldırım, 2013: 148), Osmanlı Rus savaşlarının devam ettiği sırada, 1877 yılında bir bahaneyle kapatılmıştır. Bu gazeteyi 1879 yılında Tiflis'te yayınlanan *Ziya* ve bundan bir yıl sonra *Ziyayı Kafkas* ve *Keşkül* gazeteleri izlemiştir. Bu dönemde zaman zaman kesintilere uğramakla beraber Azerbaycan'da ulusal basının gittikçe geliştiği ve çeşitlendiği gözlenmektedir. Basın-yayın alanındaki bu genişleme doğal olarak Farsçadan kopmayı, edebi dilde Farsçanın ağırlığının kademeli olarak azalmasını sağlarken (Alpargo ve Şahin 2007: 176), fikir hayatında da “ümme” ve “millet” kavramlarının ayrışmasına zemin yaratmıştır. *Keşkül* gazetesinde ilk defa “millet” kavramı siyasi ve kültürel bir anlamda kullanılmış ve “millet” ile “din”in farklı şeyler olduğu vurgulanmıştır (Swietochowski 1988: 51).

“Ümme” anlayışından “ulus” anlayışına bu geçiş sürecinde ulusun dili, alfabesi ve belirleyici unsurlarının neler olduğu konusunda da yoğun tartışmalar başlamıştır. Yüzyılın sonlarına yaklaştığında bu tartışmalar özellikle “Türklük”, “Azerbaycanlılık” ve “Müslümanlık” konularında yoğunlaşmıştır. Kuzey Azerbaycan'da yüzyılın ortalarında ümme fikrini benimseyenlerin oransal olarak üstünlüğüne karşılık yüzyılın sonuna gelindiğinde Türkcülük düşüncesinin Azerbaycan halkı arasında büyük ölçüde kabul gördüğü rahatlıkla söylenebilir.

Bütün Rusya Müslümanları arasında olduğu gibi Kuzey Azerbaycan'da da Türkcü fikirlerin yayılmasında Osmanlı Devleti'nde güçlenen Türkcülük akımının büyük etkisi olduğu söylenebilir. Özellikle 19. yüzyılın son çeyreğinden itibaren Azerbaycan romantik Türkcülerinin tamamına yakını Türkiye'deki edebi ve kültürel çevrelerle ilişki içerisinde bulunmuş ve siyasal olarak da bu çevrelerden önemli ölçüde etkilenmişlerdir (Aliyeva

Kengerli 2008: 180). Bu dönemde pantürkizmi siyasal anlamda kullanan ilk Azerbaycanlı aydın olan ve daha sonra Ziya Gökalp tarafından da sloganlaştırılacak olan “Türkleştirmek, İslamlaştırmak ve Avrupalılaştırmak” fikrini ilk kez ortaya atan Hüseyinzade Ali Bey (1864-1941) Azerbaycanlıların aslında Oğuz Türkleri olarak Osmanlı Türkleriyle aynı halk olduklarını ve bu nedenle ayrımcı bir tanımlamaya ihtiyaç olmadığını ileri sürmüştür (Shaffer 2008: 39). Kafkasya Türklerinin ulusal kaderlerinin İslam dünyasının manevi ve siyasal önderi durumundaki Osmanlı devletiyle birleşmek yönünde olduğunu düşünen Hüseyinzade Ali Bey bu görüşlerini *Hayat* ve *Füyuzât* gibi gazetelerde yayınladığı yazılarında dile getirmiştir.

Azerbaycan'da 19. yüzyılın sonlarına doğru güçlenen Türkçülük akımına karşı özellikle Osmanlı Türkçesi-Azerbaycan Türkçesi tartışmaları temelinde kendini gösteren bir “Azerbaycanlılık” düşüncesinin oluşmaya başladığı da görülmektedir. 1903 yılında çıkarılmaya başlanan ilk günlük gazete olan *Şark-i Rus* gazetesini çıkaran Mehmedmedağa Şahtahtinski Türk dünyasının tamamına hitap edecek ortak bir edebi Türkçeye karşı olmamakla birlikte (Türkyılmaz 2010: 125), Azerbaycan Türkçesiyle yazılmasını savunan ilk Azerbaycanlı olmuştur (Swietochovski 2003). Fakat “Azerbaycanlılık” ideolojisi daha çok Celil Mehmedguluzade (1866-1932) öncülüğündeki *Molla Nasreddin* edebi çevreleri tarafından sahiplenilmiş ve savunulmuştur (Aliyeva Kengerli 2008: 29). Bu dönemde Türkçüler Azerbaycanlılık fikrini savunanları Çarlık yönetiminin arzuladığı şekilde Müslüman halkı etnik parçalara bölüp pantürkist çabaları tehlikeye atmakla suçlarken, Azerbaycanlılık fikrini savunanlar da Osmanlı Devleti'nde dilde sadeleşmeyi savunan bir akım olarak ortaya çıkan *Yeni Lisan* hareketini örnek göstererek Türkçenin en fazla Araplaştığı yerin İstanbul olduğunu ileri sürmekteydiler (Swietochovski 1988: 91). Kuzey Azerbaycan'da ulusal kimliğin tanımlanmasında Türklük ve Azerbaycanlılık eksenli tartışmalar özellikle *Füyuzât* çevresinde toplanan romantik Türkçü grup ile *Molla Nasreddin* etrafında toplanan realist Azerbaycancı grup arasında Çarlık yönetiminin sonuna kadar sürmüştür.

Rusya'da çarlık yönetiminin sonuna gelindiğinde Azerbaycan'da ümmet anlayışından ulus anlayışına geçiş sürecinin önemli ölçüde tamamlandığı, ulusal kimliğin baskın unsurlarının ise Türklük, Azerbaycanlılık, Müslümanlık ve laiklik olarak belirmeye başladığını söylemek mümkündür.

2. Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti Dönemi

Mehmet Emin Resulzâde (1884-1955) liderliğinde 28 Mayıs 1918'de Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin kurulması Kuzey Azerbaycan'da modern ulusal kimliğin gelişiminin en önemli aşamasını oluşturmaktadır.

Azerbaycan'da 1911 yılında kurulan Müsavat Partisi kısa sürede yükselen Azerbaycanlı kimliğinin temsilcisi durumuna gelmiştir. İlk kurulduğunda daha çok İslamcı bir parti görünümünde olan Müsavat Partisi (Aliyeva Kengerli 2008: 147) partinin ideoloğu M. Emin Resulzâde'nin 1913 yılına kadar mülteci olarak bulunduğu İstanbul'dan yazdığı mektuplar ve gönderdiği Türkçü yayınların etkisiyle ideolojik olarak İslamcılıktan Türkçülüğe geçiş yapmış; daha sonraki programlarında din ve devlet işlerinin birbirinden ayrılmasını öngörerek laik bir yönetim sistemi benimsediğini ortaya koymuştur (Mehmetzade 1991: 59; Yagublu 2015: 127). İlk zamanlarda ayrı bir

Azerbaycan dili yaratılması fikrine Türk halkları arasındaki birlik çabalarını sekteye uğratacağı endişesiyle karşı çıkan Resulzâde, bir süre sonra dünyanın içinde bulunduğu mevcut siyasi koşullar altında tüm Türklerin tek bir devlet halinde birleştirilmesi fikrinin imkânsızlığını görerek, bağımsızlığını elde etmiş Türk yurtları arasında bir federasyon oluşturulması fikrini ileri sürmüştür. Klasik Turancılıktan farklı bu yeni Turancılık anlayışına göre çeşitli Türk halkları kendi bağımsızlıklarını elde ettikten sonra tek bir Turan federasyonunda birleşebilirlerdi (Aliyeva Kengerli 2008: 150). Böylece Müsavat, bağımsızlığın ilanına doğru yaklaştıkça Türk halkları ailesinin bir parçası olmakla beraber Azerbaycan'ın kendi başına bir ulus olduğu gerçeğinden hareket etmeye başlamış, "Türk birliği" ideali yerine "Azerbaycan ulus devleti" düşüncesini benimseme noktasına gelmiştir (Swietochovski 1988: 196).

Müsavatçılar önce Rusya içerisinde özerk bir Azerbaycan'ı hedeflemişlerse de bölgedeki siyasi gelişmelerin zorlamasıyla 1918 yılında Gürcistan ve Ermenistan'la birlikte Transkafkasya Demokratik Federal Cumhuriyeti ismiyle bir devletin çatısı altında bulunmaya razı olmuşlardır (Yerasimos 1995: 303). Fakat çok geçmeden bu federasyon dağılınca Seym'in Azerbaycanlı temsilcileri M. Emin Resulzâde'nin liderliğinde önce Azerbaycan Milli Şurası'nı oluşturmuşlar; 28 Mayıs 1918'de ise bağımsız Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin kurulduğunu bütün dünyaya ilan etmişlerdir.

Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti döneminde Çarlık devrinde uygulanan Ruslaştırma politikaları tersine çevrilerek Kuzey Azerbaycan'da modern ulusal kimliğin geliştirilmesi ve pekiştirilmesi yönünde çok önemli adımlar atılmıştır. Hükümet, 27 Haziran 1918 tarihinde aldığı bir kararla Türk dilini devletin resmi dili olarak kabul etmiştir. Her düzeydeki okullarda ana dilde eğitim zorunlu hale getirilirken, liselerde Osmanlı Türkçesinin öğretilmesi, yüksekokullarda ise eğitimin Osmanlı Türkçesiyle yapılması öngörülmüştür. Oluşturulan Telif ve Tercüme Komisyonu aracılığıyla yeni ders kitapları yazdırılarak bastırılmış, Rus tarihi dersleri kaldırılarak yerine Genel Türk Tarihi dersleri okutulmaya başlanmıştır. Öğretmen ihtiyacının karşılanması amacıyla öğretmen okulları açılmış, acil öğretmen ihtiyacını bir nebze olsun karşılayabilmek amacıyla Osmanlı Devleti'nden 50 civarında öğretmen getirilmiştir. Yine bu dönemde yükseköğrenim görmek üzere yüz kadar öğrenci yurt dışına gönderilmiştir (Resulzâde 1990: 70; Keykuran 1998: 161-162). Bu dönemde alfabe reformu konusu da gündeme gelmiş, parlamento toplantılarında ve basında önemli tartışmalara konu olmuştur. Sonuçta, hükümet 21 Mart 1919 tarihinde alfabe değişikliği konusunda çalışma yürütmek üzere bir komite oluşturulmasına karar vermişse de ülkenin içinde bulunduğu siyasi ve iktisadi koşullar bu sorunun çözümünü ve alınan kararların uygulanmasını engellemiştir (Aslan 2004: 20-22).

Ne var ki Azerbaycan'ın bağımsız devlet olarak varlığı uzun sürmemiş; 27 Nisan 1920'de Kızıl Ordu'nun Bakü'yü işgal ederek burada Geçici Devrim Konseyi'ni kurmasıyla Azerbaycan tarihinin bu ilk modern ulus devlet deneyimi sona ermiştir.

Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti kısa ömürlü olmasına rağmen yol açtığı sonuçlar bakımından Azerbaycan tarihinin en önemli dönemlerinden birisini oluşturmaktadır. Bu devletin kurulmasıyla Azerbaycan ulusunun varlığı tespit edilmiş, "Azerbaycan" kelimesi sadece coğrafi, etnografik ve linguistik bir terim olmaktan çıkarak siyasi bir anlam kazanmıştır (Hasanlı 1998: 96). Böylece o zamana kadar coğrafi

bir bölge adı olan Azerbaycan artık iki milyon nüfusa sahip bir devletin adı olurken, yine o zamana kadar “Tatarlar”, “Transkafkasya Müslümanları” ve “Kafkasya Türkleri” gibi farklı şekillerde anılan halkın adı da “Azerbaycanlı” olmuştur (Swietochowski 1988: 196). Kuzey Azerbaycan'da bağımsız bir Azerbaycan ulus devletinin kurulmasıyla Azerbaycan halkının ulus anlayışına geçiş süreci tamamlanmış, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren gittikçe yoğunlaşan kimlik arayışları bir karar aşamasına ulaşmış ve somutlaştırılmıştır. Böylece Azerbaycan Türklerinin kimlik anlayışları bağımsız bir ulus devlet kurmak yoluyla koruma altına alınmış ve olgunlaştırılmıştır (Asker 2015b: 543). İki yıldan daha kısa süren bu bağımsız dönem Azerbaycan kimliğinin niceliği üzerinde sürdürülen kendinden önceki tartışmaları sonlandırdığı gibi kendinden sonraki dönemde de Kuzey Azerbaycan'ın tarihsel gidişatı üzerinde belirleyici rol oynamıştır. Azerbaycan Demokratik Cumhuriyetinin kurulması ülkenin sınırlarını belirlemiş ve Azerbaycan halkının ulus haline gelmesini sağlamıştır. Bu durum ise sonraki dönemlerde gerek Azerbaycan'ın SSCB içindeki yerinin ve statüsünün belirlenmesinde, gerekse 1990'larda başlayan bağımsızlık sürecinde en önemli referans ve dayanak noktasını oluşturacaktır.

3. Sovyet Azerbaycan'ı Dönemi

27 Nisan 1920 tarihinde Kızıl Ordunun Bakü'yü işgal ederek Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'ne son vermesi, Kuzey Azerbaycan tarihinde yaklaşık 70 yıl sürecek yeni bir aşamayı başlatmıştır. Bu süreçte Kuzey Azerbaycan önce 12 Mart 1922 tarihinde Gürcistan ve Ermenistan'la birlikte Transkafkasya Sovyet Sosyalist Federal Cumhuriyeti çatısı altında, 1937 yılında ise ayrı bir cumhuriyet halinde SSCB'nin bir parçası haline getirilmiştir.

Dünyanın ilk sosyalist devlet pratiğini hayata geçirmek iddiasıyla başlatılan Bolşevik Devrimi ve bu devrimi takip eden iç savaş sonunda Bolşevikler geniş bir coğrafyada denetimi ele geçirerek Marksizm ve bu felsefenin Rusya pratiğine dayanan Leninizme dayalı bir devlet olarak SSCB'nin kurulduğunu ilan etmişlerdir. Ancak çok geçmeden Sovyet yönetim tarzı ideolojik tezler ve amaçların yanı sıra reel-politik zorlamalar ve çıkar ilişkilerinin de etkisiyle “Sovyet ideolojisi” olarak adlandırılan kendine özgü otokratik bir yönetim niteliğine bürünmüştür. Günümüzde de genel kabul gören yaklaşım Sovyet ideolojisinin, üretim araçlarını toplum yerine bürokrasiye devretmesi ve siyasetin demokratikleştirilmesi yerine ekonomik ve siyasi hayatın bürokratikleşmesine yol açması gibi nedenlerle sosyalist bir sistem olarak kabul edilemeyeceği yönündedir (Lewin 2008: 472).

Sovyet yönetimi her ne kadar Bolşevik devriminden önce ve devrimin ilk yıllarında Çarlık Rusya'sını “halklar hapisanesi” olarak niteleyip, Çarlık yönetimini düşman ilan etmişse de bu yönetimin özellikle gayri-Rus halklara karşı uyguladığı politikaları büyük ölçüde sürdürmüştür. Etnik ve idari bölümlenmeyle oynayarak ve sürtüşme unsurları yaratarak Müslüman cemaatleri bölmek, Rus kimliğini üstün konumda tutarak uzun vadeli Ruslaştırma amacı gütmeye ve ülke içindeki Müslümanların ülke dışındakilerle irtibatlarını önleme ve koparma politikaları esasen Çarlık döneminin SSCB döneminde de sürdürülen politikalarıdır (Roy 2005: 89).

Bolşevikler, Devrimden önce ve Devrimin ilk yıllarında “ulusal sorun”u ulusların kendi kaderlerini tayin hakkını da içerecek şekilde demokratik bir bakış açısıyla

yaklaşmışlarsa da bu tutum uzun sürmemiş; yeni rejimin ülke genelinde otoritesini sağlamasından, özellikle de Stalin'in ülkede tek adam yönetimini kurmasından sonra bu anlayış hızla yerini katı merkezîyetçi bir anlayışa bırakmıştır. Bu anlayış, Birliğe dâhil cumhuriyetlerin ulusal kültür ve kimlikleri üzerinde uygulanan ağır baskılar olarak kendini göstermiştir. Esasen Marksizmin ulusçuluğa bakışı muğlak ve tartışmalı bir konu olsa da (Löwy 1977), bu dönemde ulusçuluk genel olarak bir burjuva ideolojisi olarak değerlendirilerek enternasyonalizmin önünde bir engel olarak görülmüştür. Özellikle 1930'lardan itibaren etnik kökeni reddeden bir yaklaşımla ulusu tarihsel olarak ortak dil, toprak, iktisadi yaşam ve ortak kültür biçiminde şekillenen psikolojik bir yapı üzerine kurulmuş insan topluluğu (Stalin 1994) olarak tanımlayan Stalin, cumhuriyetlerdeki en küçük etnik-ulusal yönelimleri bile çok şiddetli ve acımasız bir şekilde cezalandırmıştır.

SSCB yönetimi, Birliği oluşturan halklara Birlik içerisindeki statüleriyle doğru orantılı bir şekilde toprak ve özerklik vererek bu halkların kendilerine özgü bir kültür geliştirmelerini teşvik etmiştir. "Sovyet milliyetçiliği" olarak adlandırılabilir bu uygulamada (Fragner 2004: 31) temel amaç, cumhuriyetlerdeki azınlıkları "egemen etni" içerisinde kaynaştırmak, cumhuriyetleri birbirlerinden farklılaştırırken kendi içlerinde olabildiğince benzeştirmek ve Moskova'ya tâbi kılmaktır (Roy 2005: 113). Sovyet yönetiminin bu şekilde Rus olmayan halkları bilinçli bir şekilde milliyetçiliğin hammaddeyi ile donatmaları ve onlar için eski imparatorluk alanı içerisinde kendi ulus devletlerini yaratabilecekleri bir çerçeve çizmeleri (Hosking 2011: 588) bu cumhuriyetlerin 1990'lı yılların başlarında kolaylıkla birer ulus devlet haline dönüşmelerini sağlamıştır.

SSCB'nin dayandığı Marksist-Leninist ideoloji devlet ve toplum hayatını tüm yönleriyle değiştirmeyi öngördüğünden, sosyalist Sovyet toplumunu yaratmak amacıyla devrimin ilk günlerinden itibaren bir sosyalist kültür devrimi de başlatılmış ve bu kültür devrimini gerçekleştirmeye hizmet edecek tarzda bir halk eğitim sistemi oluşturmuştur. Sosyalist kültür devrimiyle SSCB'yi oluşturan halkların ulusal kültürleri baskı altına alınırken ulusal ve manevi değerlerden bağımsız bir proleter kültürün yaratılmasına çalışılmıştır. Sonuç olarak SSCB'de Rus dili ve kültürünün temel unsur olarak yer aldığı sosyalist içerikli "Sovyet vatandaşlığı" bir üst kimlik haline getirilirken, yerelde Cumhuriyetler ve cumhuriyetlere bağlı daha alt birimlerde ideolojinin temel ilkeleriyle çelişmeyecek şekilde kendi sosyalist içerikli kültürlerini koruma ve geliştirmelerine olanak sağlanmıştır. Aslında yerel halklara verilen ulusal kimliklerin içerikleri de Sovyet edebiyatı ya da Rus kültüründen oluşturulmuştur. Bunda da amaç yerel kültürlerin gerçekten kendisini yetiştirmek isteyen kişilerin taleplerini karşılayamamasını ve Rus kültürüne yönelmelerini sağlamak olmuştur (Roy 2005: 120).

Rus milliyetçiliği ve Ruslaştırma politikaları Sovyet ideolojisinin önemli bir özelliğini oluşturmuştur. Pratikte Çarlık yönetiminin ideolojik ilkelerini neredeyse tamamen benimseyen Stalin döneminde (Lewin 2008: 474), 1930'lardan itibaren Ruslaştırma politikaları daha da güçlenmiştir. Aslında geçmişin kültüründen ayırt edilebilecek bir proleter ya da Sovyet kültürü yaratma düşüncesine olan bağlılık 1930'lu yıllara gelindiğinde neredeyse tümünden terkedilmişti. Rus kültürünün Sosyalist kültür üzerindeki etkisi o kadar güçlenmişti ki örneğin Ahmatova gibi çağdaş yazarlar yayıncı bulamazken, Puşkin, Turganyev, Çehov ve Tolstoy'un toplu eserleri milyonlarca

basılmaya başlanmıştı. Başka bir ifadeyle 1930'ların ortalarına gelindiğinde proleter eşitçilikten Rus mirasının tam kabulüne doğru bir kayma olmuştur (Zizek 2008: 12). II. Dünya Savaş yıllarında ve savaşın hemen sonrasında daha da yükselen Rus milliyetçiliği ve Ruslaştırma politikaları Stalin'in ölümünden sonra dozu bir miktar azalsa da SSCB'nin yıkılmasına kadar devam etmiştir.

Yukarıda temel özellikleri ve uygulamaları ana hatlarıyla belirtilen Sovyet ideolojisi SSCB'ye dâhil tüm halklarda olduğu gibi Kuzey Azerbaycan'da da ulusal kimliğin gelişiminin temel belirleyicisi olmuştur.

Kuzey Azerbaycan'da 20. yüzyılın başlarından itibaren güçlenmeye başlayan ve 1918 yılında Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin kurulmasıyla bir ölçüde kurumsallaşma olanağı bulan "Azerbaycanlılık" düşüncesi SSCB yöneticilerinin Azerbaycan halkı için düşündükleri kimlik tanımına oldukça uygun düşmekteydi. Gerçekten de etnik bir kökene göndermede bulunmayan ve siyasi-coğrafi sınırları temel alan bu adlandırma etnik kökeni dışlayan bir ulus anlayışını öngören Marksist-Leninist ideolojiye de uygundu. Sovyet liderler ayrıca Türk ve Fars kültürlerinden farklılığa vurgu yapan bu kimlik tanımının içeriğinin sosyalist unsurlarla bezenip desteklenmesi halinde Çarlık döneminden beri sürdürülen Kuzey Azerbaycan'ın pantürkizm ve İslam etkisinden soyutlanması amacına da hizmet edeceğini düşünmüşlerdir. Sovyet yönetimi tüm bu nedenlerle benimsenen ve desteklenen Azerbaycanlılık kimliğine resmi ideolojiye uygun bir içerik kazandırmak için eğitim, kültür, dil, alfabe ve tarih politikalarından yararlanmışlardır.

Kuzey Azerbaycan'da Stalin'in "tek adam" yönetimini pekiştirdiği 1930'ların başlarına kadar Sovyet öncesi dönemde olduğu gibi özellikle sosyal bilim alanlarında Türklük ve Müslümanlık ruhunu yansıtan eserlerin ortaya konulmasına pek müdahale edilmemiştir. Dolayısıyla Kuzey Azerbaycan'ın işgalinden sonraki ilk on yıllık dönem "Türklük" ve "İslamlık" ruhunu yansıtan araştırma ve yayınlarla sosyalist bakış açısıyla ve sosyalist ideolojinin öncelik verdiği konularla ilgili araştırma ve yayınların bir arada görüldüğü görece liberal bir dönem olmuştur. Bu dönemde tarih, edebiyat ve dil alanlarında ortaya konulan eserlerde Azerbaycan Türkleri Türk milletinin bir kolu olarak alınmış ve Türklüğe sevgi açıkça ifade edilmiştir. Bu devirde kaleme alınan eserlerde Azerbaycan halkı genellikle Türk olarak adlandırılmaktaydı (Aliyeva Kengerli 2008: 37).

Sovyet yönetiminin ilk on yıllık döneminde hâkim olan bu görece hoşgörülü yaklaşımda Komünist Parti'nin ülke genelinde otoritesini henüz tam olarak kuramaması, yoğun parti içi mücadeleler, dış ilişkilerde yaşanan sorunlar, içeride karşı karşıya kalınan ekonomik ve sosyal sorunlar, toplumda ve devlet kademelerinde görev alacak yeterli donanımda ve sayıda sosyalist kadroların henüz yetişmemiş olması, gayri-Rus halklarla ilişkilerde nispeten daha ılımlı yaklaşımı öngören Lenin ekolünün hâkim olması ve Birliğe dâhil halkların sistem içerisindeki yerleri ve statüleriyle ilgili arayışların devam etmesi gibi faktörlerin etkili olduğu söylenebilir.

1930'lu yıllardan itibaren Kuzey Azerbaycan'da tarih ve edebiyat alanlarında Türkçü ve milliyetçi düşünceler dile getirenler "pantürkçü" ve "halk düşmanı" olmakla suçlanmaya başlandılar. Hapis, sürgün hatta ölüm cezasına çarptırılan Türkçülüğün son savunucuları da Stalin'in özellikle 1937'de yoğunluk kazanan "büyük terörünün" kurbanı

oldular. Hüseyin Cavit, Ahmet Cevat, Yusuf Vezir Çemenzeminli ve Tağı Şahbazi bu dönemde Türkçü fikirlere sahip oldukları için kurban edilenlerden sadece bir kaçıdır.

Kuzey Azerbaycan'da Türkçü fikirlere karşı uygulanan baskı ve cezalandırmalarla eş zamanlı olarak yaratılmak istenen "Azerbaycanlılık" kimliğinin içeriğini Türklükten arındırmak için bir takım politikalar da uygulamaya sokulmuştur. Bu politikaların en önemlisi kuzey Azerbaycan halkının adı konusunda özellikle 19. yüzyılın son çeyreğinden itibaren giderek daha yaygın bir kullanım halini alan "Azerbaycan Türk Halkı", "Azerbaycan Türkü", "Azerbaycan Türkçesi", "Azeri Türkçesi", "Türk dili" gibi adlandırmaların yasaklanması şeklinde kendini göstermiştir. Esasen Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti döneminde 27 Haziran 1918 tarihinde çıkarılan bir kararla "Türk dili" devlet dili olarak kabul edilmiş ve bu uygulama SSCB döneminde de sürmüştür. Hatta 27 Haziran 1924 tarihinde Azerbaycan Merkez İcra Komitesi tarafından Azerbaycan SSC'nin devlet dilinin "Türk dili" olduğu, bu nedenle bütün devlet işlerinin devlet dili olan Türk dili ile yürütülmesi ile ilgili özel bir deklarasyon da yayınlanmıştı (Süleymanlı 2006: 163). 1936 yılında hazırlanan yeni anayasa taslağına Azerbaycan devlet dilinin "Azerbaycan dili" olduğuna dair bir madde eklenmişse de anayasa görüşmeleri sırasında bu madde çıkarılmıştır. Ne var ki anayasada bu konuda bir hüküm olmamasına rağmen 1937 yılından itibaren okul müfredatları ve ders kitaplarıyla diğer bütün yayınlarda "Türk dili" yerine "Azerbaycan dili", "Türk" sözü yerine de "Azerbaycanlı" ifadesi kullanılmaya başlanmıştır. Bu uygulamalarda iş o dereceye vardırılmıştır ki uzak ve yakın tarihte araştırmacıların ortaya koydukları eserlerde kullandıkları "Türk dili", "Türk milleti" ve "Azerbaycan Türk halkı" gibi kavramlar hiçbir temele dayandırılmadan "Azerbaycan dili", "Azerbaycan halkı", "Azerbaycan milleti" ve "Azeri" gibi kavramlarla değiştirilmiştir (Elekberli 2016: 71). Böylece SSCB'de "Türklük" ve "Türkçülük" ile ilgili her türlü duygu ve düşünce gibi "Türk" terimi de yasak hale getirilmiştir (Aliyeva Kengerli 2008: 46).

Stalin'in ölümünden sonra yerine geçen Kruşçev tarafından başlatılan destalinizasyon politikaları döneminde sağlanan görece liberal ortamın Kuzey Azerbaycan'a yansımaları, özellikle Stalin döneminin baskı ve terör politikaları sonucunda özgürlüğünü ve hayatlarını kaybetmiş olan aydın, siyaset ve devlet adamlarına itibarlarının iade edilmesi ve Azerbaycan dilinin yeniden devletin resmi dili olarak kabul edilmesi şeklinde olmuştur (Süleymanlı 2006: 182).

Dilde uygulanan Ruslaştırmaya dönük tüm bu politikaların sonucunda Azerbaycan dili SSCB'nin yıkılmasına kadar geçen süreçte hem temel edebi dil, hem de konuşma dili niteliğini sürdürmekle beraber çoğu eğitimli Azerbaycanlı seçkin Rusçayı temel dil olarak benimsemiştir (Shaffer 2008: 84).

SSCB döneminde Kuzey Azerbaycan halkını etnik ve kültürel kökenlerinden koparmak için başvurulan yöntemlerden birisi de alfabe değişikliği politikası olmuştur. Rus Çarlığı döneminde Azerbaycanlı aydınlar eğitimi geniş halk kesimlerine yaygınlaştırmamanın bir yolu olarak gördükleri alfabe değişikliği fikrini ortaya atarken, Çarlık yönetimi de Kuzey Azerbaycan halkının Arap alfabesini kullanan Türkiye ve İran ile kültürel bağlarını koparacağını düşündüklerinden alfabe değişikliği düşüncesini desteklemişlerdi. Çarlık döneminde ilk kez Mirze Fethali Ahundzâde tarafından gündeme getirilen, Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti döneminde de benimsenerek üzerinde

çalışılan alfabe değişikliği düşüncesi, Sovyet döneminde, 1920 yılının sonlarına doğru yeniden gündeme getirilmiştir. Sovyet yönetimi de kendinden önceki Çarlık yönetimi gibi Kuzey Azerbaycan Türklerinin Türk ve Müslüman dünyayla bağlarını koparmasına yol açacağı düşüncesiyle alfabe değişikliği taleplerini desteklemiştir. 1922 yılının Mayıs ayında Samed Ağamalıoğlu başkanlığında, Celil Memmedguluzade, Veli Hulufu ve Halil Seyid'den "Yeni Türk alfabesi komitesi" oluşturulmuş, bu komisyon, yürüttüğü çalışmalar sonucunda Latin alfabesini temel alan ve 33 harften oluşan yeni bir alfabe hazırlamıştır. Komisyon ayrıca yeni alfabeği tanıtmak ve bu alfabenin üstün yönleri ve yararlarıyla ilgili halkı bilgilendirmek için yeni alfabeyle *Yeni Yol* isimli haftalık bir gazete de yayınlamıştır (Aslan 2004: 79). Sonuç olarak, Azerbaycan SSC yönetimi 22 Temmuz 1922 tarihinde Latin alfabesinin kullanılması kararını almış, 27 Haziran 1924 tarihinde de bu alfabenin kullanılmasını zorunlu hale getirmiştir. 1925-26 öğretim yılından itibaren ise Kuzey Azerbaycan'daki bütün okullarda eğitim ve öğretim faaliyetleri yeni alfabeyle yapılmaya başlanmıştır (Aslan 2004: 39; Süleymanlı 2006: 158-159; Aliyeva 2005: 259).

Kuzey Azerbaycan'da Latin alfabesine geçilmesinden sonra, 26 Şubat- 6 Mart 1926 tarihleri arasında çeşitli ülkelerden 131 bilim adamının katılımıyla Bakü'de gerçekleştirilen Bakü Türkoloji Kurultayının, tüm Türk topluluklarının Azerbaycan Latin Alfabesi temelinde hazırlanan ve 33 harften oluşan "Birleştirilmiş Türk Alfabesi"ni kabul etmeleri yönündeki kararından sonra Sovyet Müslümanlarının Latin alfabesine geçişleri hızlanmıştır. Özellikle 1928 yılında Türkiye'nin de Latin alfabesini kabul etmesinden sonra, Balkanlardan Orta Asya içlerine kadar uzanan geniş bir coğrafyada yaşayan tüm Türkler birbirlerinin yazılarını okuyup anlayabilir bir hale gelmişlerdir. Bu durumdan rahatsızlık duyan Sovyet yönetimi çok geçmeden Birliğe dâhil cumhuriyetlerin her biri için ayrı ayrı harflerden oluşan Kiril alfabelerinin kabul edilmesi politikasını uygulamaya sokmuştur. Bu politikayla Türk topluluklarının hem birbirleriyle hem de SSCB dışındaki Türklerle, özellikle Türkiye ile kültürel iletişim ve etkileşimleri zayıflatılırken, aynı zamanda uzun vadeli bir Ruslaştırma politikası uygulamaya sokularak Rus dilinin Birlik içerisindeki konumu daha da yükseltilmiş olacaktı. Bu amaçlarla Azerbaycan SSC'de 8 Mayıs 1839 tarihinde Kiril alfabesine geçiş ile ilgili çalışmaları yürütmek üzere bir komisyon oluşturulmuş; bu komisyonun yaklaşık iki aylık çalışmasının sonucunda 11 Temmuz 1939 tarihinde Rus Kiril alfabesine geçiş gerçekleştirilmiştir. Azerbaycan SSC'de bütün kurum ve kuruluşlarda 1 Ocak 1940 tarihinden, okullarda ise aynı yılın Eylül ayından itibaren yeni alfabenin kullanılması zorunlu tutulmuştur (Aslan 2004: 77; Aliyeva 2005: 261; Ergun 2010: 150). Böylece 1920'lerde İslami mirasla bağın zayıflatılmasına hizmet edeceği için Latin alfabesine geçiş desteklenirken, şimdi Birlik içerisindeki Türk kökenli halkların Türk dünyasıyla bağlarını zayıflatmak (Ergun 2010: 148) ve onları Rus kültürüyle kaynaştırmak için Kiril alfabesi zorla kabul ettirilmiştir. Başka bir ifadeyle Azerbaycan'da Latin alfabesine geçiş modernleştirme yolundaki kültürel engelleri ortadan kaldırmaya yönelik radikal laikleşmenin; Kiril alfabesine geçiş ise Ruslaştırmanın önemli bir aracı olarak görülmüştür (Roy 2005: 121; Göl 2002: 343). Ancak özellikle Türkiye Cumhuriyeti'nin Latin alfabesini kabul etmesinden sonra Azerbaycan'da Kiril alfabesine geçilmesi, her iki değişikliğin de temel amacının

Azerbaycan Türklerini özellikle Türkiye’den (Anadolu Türklerinden) uzaklaştırmak olduğunu ortaya koymaktadır.

Azerbaycan’da Kiril alfabesine geçiş, daha sonraki yaklaşık elli yıllık dönemde Azerbaycan akademik ve edebi yazınının büyük ölçüde Rus diliyle yaratılmasına neden olmuştur. Kiril alfabesine geçişin ve diğer Ruslaştırma politikalarının da etkisiyle çok geçmeden Rus dili SSCB’ye dâhil halklar arasında ortak iletişim ve kültür dili haline gelmiştir. Rus dilinde eğitimin kariyer yapmada avantajlar sağlayacağı düşüncesi özellikle üniversite düzeyinde Rus dilinde eğitime olan ilginin artmasına neden oldu. Tüm bunların sonucu olarak da, Sovyet sonrası dönemde eğitilmiş çevreler arasındaki ana dildeki yetersizlik ulusal kimliği zedeleyici ve ulusal kimliğin korunmasına zarar verici bir unsur olarak değerlendirildi (Ergun 2010: 150).

SSCB döneminde Azerbaycan ulusal kimliğinin biçimlenmesini etkileyen bir başka önemli faktör Sovyet tarihçiliği ve tarih öğretim sistemi olmuştur. Bu dönemde tarih yazımı ve tarih öğretimi genelde ideolojik bilinçle donatılmış yeni Sovyet toplumu yaratmanın, yerelde ise cumhuriyetlerin SSCB’nin yönetsel amaçlarına hizmet edecek yapay bir kimlik geliştirmelerinin bir aracı olarak görülmüştür. Şekil ve terminoloji bakımından materyalist tarih anlayışını yansıtmakla birlikte Sovyet tarih yazıcılığı bilimsellikten ziyade ideolojinin ve yönetimin pratik ihtiyaçlarına göre ve “yanlılık” ilkesine uygun olarak kurgulanmış bir anlayış olmuştur. Bu nedenle de tarih araştırmalarının genel çizgileri bilimsel nesnellüğün gerekleri yerine Komünist Parti Merkez Komiteleri ve Parti kongrelerinde alınan kararlarla şekillenmiştir. Bu dönemde oluşturulan tarih anlayışı gerçekte Marksizmin toplum ve tarih kavrayışından oldukça uzaklaşmış ve daha çok Partinin o andaki siyasal çıkarlarına hizmet eden bir tarih yazımı olmuştur. Bu anlayışa aykırı olan her türlü yorum ise “Marksizm ve bilim dışı” olarak nitelendirilerek dışlanmıştır (Iggers 2000: 82).

Sistemin kalıcılığının geniş bir coğrafyada birbirlerinden çok farklı etnik, dinsel ve kültürel özelliklere sahip halkların aralarındaki ortak tarih, din, kültür bağlarını zayıflatarak “SSCB vatandaşlığı” ve “sosyalist ideoloji” temelinde yeni kimlikler yaratmaktan geçtiğini farkında olan Sovyet yöneticileri, tıpkı her cumhuriyete ayrı harflerden oluşan Kiril alfabesi uygulamasında olduğu gibi, Birliğe dâhil halkları ulusal tarihleri yerine kendilerine verilen cumhuriyetler ile sınırlandırılan bölgesel tarihler yazmaya zorlamışlardır (Ağayev 2006; Hacısalıhoğlu 2012: 104). Böylece etnik kökene bağlı olmaksızın cumhuriyetlerin sahip oldukları siyasi sınırların tarihsel geçmişinin ele alındığı bu “vatan tarihi” yaklaşımında aynı zamanda bu halkların tarihleri de ideolojik bir bakış açısıyla ele alınmış, tarihsel gerçekler Sovyet yönetiminin güncel politik çıkarları doğrultusunda çarpıtılmıştır.

Sovyet döneminde Azerbaycan tarih yazıcılığında ve tarih öğretim sisteminde çarpıtma, görmezden gelme, abartma gibi tarihin kötüye kullanım biçimlerine yaygın bir şekilde başvurulmuştur (Turan 2012: 303-306). Azerbaycan halkının etnik kökeninin Türk olduğunun gözden kaçırılarak Manna, Med, Atropatena kabile birliklerine dayandırılması, Azerbaycan’ın Rusya tarafından işgalinin “Azerbaycan’ın Rusya’yla birleştirilmesi” şeklinde yumuşatılarak sunulması ve ileri bir adım olarak görülmesi (Ağayev 2002: 404), tarihteki Türk ve Müslüman devletlerin işgalci, yağmacı, barbar olarak sunulması, Azerbaycan halkının zihninde bu devletlerle ilgili olumsuz yargı

oluşturulmaya çalışılması, Kuzey Azerbaycan'da kurulan ilk modern ulus devlet olan Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin görmezden gelinmesi, bu devletin kurucularının İngilizlerin ve Türklerin işbirlikçisi olarak gösterilmesi, Kızıl Ordu'nun Kuzey Azerbaycan'ı işgalinin "Azerbaycan'ın SSCB'ye gönüllü surette dâhil olması" şeklinde sunulması Sovyet tarihçiliğinin tarihi kötüye kullanma biçimlerinin sadece birkaç örneğini oluşturmaktadır.

SSCB döneminde Azerbaycan'da tarih derslerinin öğretilmesinde "disiplin dışı amaçlar" ön planda tutulmuş olup, bu derslerde çok açık ve katı bir şekilde Marksist-Leninist ideolojinin yeni yetişen nesillere aktarılması ön planda tutulmuştur. Tarih derslerinin öğretilmesinde sosyalist sistemin yerleşmesi ve kendisini yeniden üretmesini sağlayacak Sovyet vatanına sevgi ve sosyalist ideolojiye bağlılık temel amaç olarak görülmüştür (Turan 2015: 94). SSCB genelinde olduğu gibi Azerbaycan SSC'de okutulan SSCB Tarihi ve Genel Tarih öğretim programı ve ders kitapları Rus ve sosyalist merkezli bakış açılarıyla hazırlanmış, konuların büyük kısmı Rus tarihinden oluşturulmuştur. Ancak 1959 yılından itibaren sadece SSCB Tarihi dersi kapsamında ve bu dersin konularıyla bağlantılı olmak üzere, sınırlı ders saatinde Azerbaycan tarihiyle ilgili bazı konuların öğretim programına alınmasına izin verilmiştir (Turan 2015: 77).

SSCB döneminde sosyalist ideolojinin de bir gereği olarak Çarlık döneminde uygulanan ulemanın sosyal hayattaki, özellikle eğitim üzerindeki rolünün sınırlandırılması politikası daha katı bir biçimde uygulanmıştır. Benzer şekilde Azerbaycan halkının dini inanç ve geleneklerini yaşamaları da engellenmeye çalışılmıştır. Halkın inanç, gelenek ve değerlerine yönelik bu müdahaleler Azerbaycan halkının tepkisine yol açmış olmakla birlikte, Çarlık döneminde başlatılan laik toplum yaratma idealine önemli ölçüde ulaşılmasını sağlamıştır. Yine uygulanan bu politikalar Azerbaycan ulusal kimliğinin hem başta Türkiye olmak üzere Türk Dünyasından hem de Fars-İran kültür çevresinden daha da ayrışmasına ve Demokratik Azerbaycan Cumhuriyeti'nin ilanıyla somutlaşan modern Azerbaycan ulusal kimliğinin "Azerbaycanlılık" temelinde gelişerek daha kendine özgü bir hal almasına yol açmıştır. Böylece SSCB'nin ideolojisi ve Azerbaycan'da uyguladığı eğitim, kültür, tarih, dil ve alfabe gibi politikalar bir yandan Azerbaycan ulusal kimliğinin çevresel etkilerden daha da soyutlanmasına ve ayrışmasına yol açarken, aynı zamanda etnik köken, tarih, dil, alfabe, din ve gelenekler konusundaki çarpıtma, engelleme ve dayatma içeren resmi bakış ve uygulamalar ile komşu Ermeniler ve Gürcülere oranla daha dışlayıcı bir tutuma maruz bıraktığı düşüncesi Azerbaycan ulusal kimliğinin SSCB yönetimi ve sosyalist ideoloji karşılığı temelinde gelişmesi ve pekişmesine yol açmıştır.

SSCB döneminde Sovyet toplumu oluşturmak için toplumun maddi ve manevi hayatı bu şekilde çepeçevre kuşatılmış olsa da halklar kendi geleneksel yaşamlarına kaldıkları yerden devam etmişlerdir. Ulusal duygular Sovyetler Birliğinin en katı dönemlerinde bile sosyal hayatın içinde gündelik pratiklerde varlığını sürdürmüştür. Sovyet rejimi içerisinde gerçekleşmesi çok zor gibi görünen geleneklerin yaşatılması Sovyet yönetiminin bu halklara verdiği ulusal biçimden güç almaktaydı (Roy 2005: 170-171).

Sonuç olarak II. Dünya Savaşı'ndan sonraki dönemde "Azerbaycanlı" kimliği SSCB'deki Azerbaycanlıların çoğunun temel kimliği haline gelmiş ve SSCB'nin

dağılmasına kadar bu kimliklerini korumuşlardır. Bu süreçte Azerbaycan dili hem edebi dil, hem de konuşma dili olma niteliğini sürdürmüş ve Azerbaycan halkı Sovyet halkları arasında en az Ruslaşmış toplumlardan birisi olarak kalmayı başarmıştır (Shaffer 2008: 129). Ancak yine de ulusal bilinç bakımından Kuzey Azerbaycan toplumu birbirine zıt, Ruslaşmış elit ve kendini anlamak isteyen fakat milli bilinci karmaşık olan halk biçiminde ikiye bölünmüştür: Bir yanda modernleşmeci bilinci temsil eden sayıca az fakat hâkim tabaka (Ruslaşmış elit), diğer yanda milli yaşamını kendi anladığı şekilde oluşturmak isteyen daha geniş kesimler (Nesibli 2001: 146).

Sovyet döneminin sonlarına gelindiğinde Kuzey Azerbaycan'da baskın yönlerini Türklük ve İslamlığın oluşturduğu, Fars, Rus ve Sovyet etkilerinden de farklı tonlar taşıyan özgün, laik ve modern bir Azerbaycanlı kimliğinin hâkim ulusal kimlik durumunda olduğunu söylemek mümkündür.

4. Azerbaycan Cumhuriyeti Dönemi ve Çağdaş Azerbaycan Ulusal Kimliği

1987 yılında Haydar Aliyev'in Moskova'daki SSCB Politbüro üyeliği görevinden alınmasıyla başlayan süreçte Azerbaycan ile Moskova arasındaki ilişkiler gerilimli bir seyir izlemiştir. Bu olayın hemen ardından Ermenilerin Azerbaycan'a ait Dağlık Karabağ üzerinde hak iddia ederek fiili işgale girişmeleri, bu olayların arkasında Gorbaçov'un danışmanlarından Ermeni kökenli Aganbekyan'ın bulunduğu anlaşılması, Ocak 1990'da Rus birliklerinin Bakü'ye girerek çok sayıda sivili katletmesi ve Karabağ olaylarında Sovyet yönetimi ve ordusunun Ermenilerden yana tavır almaları gibi gelişmeler Azerbaycan halkının belleğinde Çarlık yönetiminin başlangıcından itibaren Gayrimüslimler, özellikle de Ermeniler karşısında maruz kalınan benzeri haksızlıkları ve ayrımcı uygulamaları yeniden canlandırarak SSCB ile aradaki duygusal bağların tamamen kopmasına yol açmıştır.

Azerbaycan'ı bağımsızlığa götüren süreçte ilk ve en önemli adımlar Azerbaycan KP Merkez Komitesi Birinci Sekreteri Ayaz Muttalibov döneminde ve yine aslında bir Sovyet kurumu olan Azerbaycan Cumhuriyeti Yüksek Sovyeti tarafından atılmıştır. Muttalibov döneminde, Şubat 1991'de Azerbaycan SSC'nin adı Azerbaycan Cumhuriyeti olarak değiştirilmiştir. Böylece daha önceden başlayan SSCB ile duygusal kopuşa hukuksal bir nitelik kazandırılmıştır. Bunu Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin de devlet sembolü olan üç renkli bayrağın Azerbaycan Cumhuriyetinin bayrağı olarak kabul edilmesi kararı izlemiştir. Bu dönemde Azerbaycan yönetici, aydın ve halkın büyük kesimi SSCB'den uzaklaşdığı ölçüde kendi köklerine, Sovyet öncesi döneme ve özellikle Mehmet Emin Resulzâde liderliğinde kurulan Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'ne yönelmiş ve bu dönemi referans almaya başlamışlardır. Nitekim bu durum Azerbaycan Cumhuriyeti Yüksek Sovyeti'nin 18 Ekim 1991'de kabul ettiği "Azerbaycan Cumhuriyeti'nin bağımsızlığı hakkında anayasa sözleşmesi"nde de ifade bulmuştur. Bu anayasa metninin ilk üç maddesinde Kızıl Ordu birliklerinin 1920'de Azerbaycan Cumhuriyeti'ne son vermesi "Rusya'nın Azerbaycan'ı işgali" olarak nitelendirilmekte, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin 1918-1920 yılları arasında yaşamış olan bu devletin varisi ve devamı olduğu belirtilmekte ve SSCB'nin kurulmasıyla ilgili 30 Aralık 1922 tarihli sözleşmenin Azerbaycan'la ilgili kısımlarının geçersiz olduğu hükme bağlanmaktadır. Bu sözleşmede ayrıca Azerbaycan'da yaklaşık yetmiş yıl süren Sovyet

yönetim tarzı “sömürgecilik” olarak değerlendirilmekte; bu dönemde Azerbaycan’ın doğal kaynaklarının acımasızca sömürüldüğü, ulusal kaynaklarının yağmalandığı, Azerbaycan halkının soruşturma ve kitlesel cezalandırmalara tabi tutularak onurlarının ayaklar altına alındığı ifade edilmektedir (URL-1).

Ayaz Muttalibov döneminde Azerbaycan ulusal kimliğinin gelişimi için atılan önemli bir adım da 25 Aralık 1991’de Latin alfabesinin kabul edilmesi olmuştur. Böylece 1939 yılında Ruslaştırmanın bir aracı olmak üzere kabul edilen Kiril alfabesinin kullanımına son verilmesi süreci başlatılmıştır. Fakat Kiril alfabesinin tamamen kaldırılması on yıla yayılan uzun bir geçiş döneminin ardından ancak 2001 yılında Haydar Aliyev’in yayınladığı bir kararname ile mümkün olabilmiştir. Bu değişiklik Azerbaycan’da 52 yıl kullanılan Kiril alfabesi yerini Latin alfabesine bırakırken, 20. yüzyılda Azerbaycan’da üçüncü alfabe değişikliği gerçekleşmiş oluyordu. Kiril alfabesinden Latin alfabesine geçiş tıpkı 1919 yılında olduğu gibi gönüllü bir geçiş olmuş ve kamuoyunda tartışılma imkânı da bulabilmiştir. Özellikle 1980’lerin sonları ve 1990’ların başlarında yoğunlaşan bu tartışmalarda Azerbaycan’ın kültür ve medeniyetine yabancı ve Sovyet iktidarının baskı ve dayatmalarının bir ürünü olan Kiril alfabesinin Azerbaycan’ı köklerinden uzaklaştırmak amacıyla getirildiği üzerinde durulmuştur (Ergun 2010: 152-153).

Azerbaycan’da Kiril alfabesinden Latin alfabesine geçişi Sovyet medeniyetinin ve mirasının reddinin yanı sıra, İran ve Arap dünyasına da mesafeli bir duruşun; buna karşılık başta Türkiye ile yakınlaşma olmak üzere, Çağdaş ve batılı değerlere yönelme arzusunun bir yansıması olarak değerlendirmek mümkündür.

Dağlık Karabağ olaylarının dış politikada olduğu gibi iç siyasi dengeler üzerinde de belirleyici etkiye sahip olduğu bu dönemde Ermeniler karşısında üst üste uğranılan başarısızlıklar ve son olarak Hocalı yenilgisi Mart 1992’de Ayaz Muttalibov yönetiminin sonunu getirmiş ve yönetim Halk Cephesinin eline geçmiştir. Azerbaycan Halk Cephesi (AHC) lideri Ebulfez Elçibey’in 7 Haziran 1992’de yapılan seçimleri kazanarak Azerbaycan cumhurbaşkanı olması toplumsal hayatın millileştirilmesini başlatan bir sürecin de başlangıcı olmuştur. Böylece yüzyılın başında aydın hareketleriyle bir kültürel-eğitsel anlam taşıyan Türkçülük söylemi bu dönemde milliyetçi-bağımsızlıkçı bir siyasal program şekline almıştır (Ersanlı Behar 1996: 179). AHC’nin programının son şeklinde SSCB döneminde “Türk” adı üzerine konulan yasaklara duyulan tepkinin bir yansıması olarak Azerbaycan halkının isminin “Azerbaycan Türkü” olduğu belirtilmiştir. Elçibey döneminde ülkeyi saran yoğun iç ve dış sorunlar çözülmeye çalışılırken bir yandan da toplumsal hayatın millileştirilmesi yönünde adımlar atılmıştır. 27 Mayıs 1992 tarihinde sözlerini Ahmet Cevad’ın yazıp, Üzeyir Hacıbeyov’un bestelediği “Azerbaycan Marşı” Azerbaycan devletinin milli marşı olarak kabul edilmiş, yeni ve milli ders kitaplarının yazdırılması işine hız kazandırılmış, Türkçe yer adları canlandırılmış ve Ruslaştırılmış soy isim ekleri (-ov, ev) kaldırılmıştır. Bu dönemde çıkarılan kanunla dini inanç ve kurumlar üzerindeki her türlü yasak kaldırılırken Azerbaycan halkının kendi din ve geleneklerine uygun bayramların kutlanmasına başlanmıştır. 16 Aralık 1992 tarihinde Azerbaycan Cumhuriyeti’nde demokratik, laik, milli ve evrensel değerlere dayalı bir eğitim sistemi kurmayı amaçlayan Azerbaycan Cumhuriyeti Eğitim Kanunu çıkarılmıştır.

Elçibey döneminde atılan en önemli adımlardan birisi 22 Aralık 1992 tarihinde “Azerbaycan Cumhuriyeti devlet dili hakkında” kanunun çıkarılması olmuştur. Bu kanunun birinci maddesinde Azerbaycan devletinin resmi dilinin “Türk dili” olduğu ve devlet kurumlarındaki her türlü işlerin Türk diliyle yürütüleceği belirtilmektedir. Bu kanunun kabul edilmesiyle Sovyet yönetiminin 1939 yılından itibaren Azerbaycan dilinin “Türk dili” olduğu gerçeği üzerine koyduğu yasak kaldırılmış oluyordu.

Ebulfez Elçibey’in 4 Haziran 1993 tarihinde Albay Suret Hüseyinov tarafından gerçekleştirilen bir askeri darbe sonucunda istifa etmek zorunda kalması üzerine Bakü’ye davet edilen Haydar Aliyev önce Milli Meclis Başkanlığı görevine, getirilmiş; 24 Haziran 1993 tarihinde ise Azerbaycan Milli Meclisi tarafından Azerbaycan Devlet Başkanlığı görevine seçilmiştir.

Haydar Aliyev’in Azerbaycan’da işbaşına geçmesinden sonra genel olarak Azerbaycan bağımsızlık sürecinde güçlenen ve Ebulfez Elçibey döneminin uygulamalarıyla belli ölçülerde ete kemiğe bürünen Türkçü politikalar terk edilerek kökleri Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti’ne dayanmakla birlikte SSCB döneminin ideolojik ve politik çıkarlarına uygun düştüğü için desteklenen ve bu nedenle de güçlenen “Azerbaycanlılık” politikalarına geri dönmüştür. Bu politika değişikliği en açık şekilde 1995 yılında kabul edilen Azerbaycan Anayasası ve 2002 yılında bu anayasaya uygun olarak çıkarılan “Azerbaycan Cumhuriyeti’nin Devlet Dili Hakkında Kanun”da görülmektedir. Her iki belgede de Azerbaycan Cumhuriyeti’nin devlet dilinin “Azerbaycan dili” olduğu belirtilmektedir (Turan 2017: 601). Yine bu yasalarda vatandaşların istedikleri dillerde eğitim almalarına olanak sağlanması ve Bağımsız Devletler Topluluğu’na üye olunması bazı kesimler tarafından Sovyet dönemi politikalarına geri dönüş olarak değerlendirilerek eleştirilmiştir.

Haydar Aliyev’in izlediği politikaları her ne kadar “eski parti nomenklaturasının hâkimiyetini yeniden canlandırmak”, “Rusya’yı rahatsız etmemek” ve “eski siyasal elitin desteğini sağlamaya çalışmak” (Nesibli 2001: 147) şeklinde değerlendirmek mümkünse de bu uygulamaların bir ölçüde ülkenin o gün içinde bulunduğu şartların bir sonucu ve gereği olduğu da bir gerçektir. Aliyev’in politikalarını ana hatlarıyla işgal altındaki Dağlık Karabağ’ı kurtarmak, milli ordu kurmak ve belirli bir ekonomik kalkınma ve refah düzeyine ulaşmak için gerekli zamanı kazandıracak şekilde dış politikada bir “denge politikası” izlemek; içeride ise etnik grupların huzursuzluğuna ve etnik bölünmeye yol açacak politikalardan sakınmak için SSCB dönemindeki kazanımların ve statülerin korunarak statükonun devamını sağlamak şeklinde özetlemek mümkündür. Haydar Aliyev Azerbaycan’ın içinde bulunduğu etnik ve politik dağınıklığı önlemenin yolunu SSCB döneminde kurulmuş dengelerin devamında görmüş, Elçibey döneminde izlenen Türkçü söylem ve politikaların Azerbaycan’da yaşayan tüm halkları kapsamadığı yönündeki iddiaların önünü kesmek amacıyla daha kapsayıcı olduğu değerlendirilen ve bu konuda bir birikim ve geleneğin oluştuğuna inanılan “Azerbaycanlılık” söylemine ve politikalarına dönüş yapmıştır. Bu politika değişikliğiyle pratikte Azerbaycan’ın iç ve dış politikasında manevra yeteneğinin genişleyeceği, bölgedeki üç büyük devlet olan Türkiye, Rusya ve İran ile ilişkilerin aynı anda ve dostane bir şekilde sürdürülmesine daha elverişli bir zemin yaratılacağı düşünülmüş olmalıdır. Ayrıca belirtmek gerekir ki

Aliyev'in uyguladığı Azerbaycanlılık politikası Türkçülüğü dışlamamakta; Azerbaycanlılık, daha çok resmi düzeyde kalan bir söylem niteliği taşımaktadır.

Haydar Aliyev döneminde, 18 Haziran 2001 tarihinden itibaren tüm devlet yazışmaları ile gazete ve kitap yayımlarının Latin alfabesiyle yapılmasını zorunlu hale getirilerek, 25 Aralık 1991 tarihinde kabul edilen ancak bir türlü tam olarak uygulanamayan Latin alfabesine geçişin tamamlanmasını sağlamıştır.

Azerbaycan'ın bağımsızlık sürecine eşlik eden SSCB ve Ermenistan'la yaşanan gerilimler ve özellikle Azerbaycan toprağı olan Dağlık Karabağ'ın Ermenistan tarafından işgal edilmesi, Azerbaycan'da Türkçü fikirlerin uyanmasına ve gelişmesine elverişli bir ortam yaratmıştır. Bu durumda normal şartlarda Azerbaycan halkının zihninde ve toplumsal yaşamında Sovyet ideolojisinin etkilerinin zayıflaması daha uzun bir zaman alacakken, bahsedilen bu gelişmeler Sovyet ideolojisinin reddini ve Türklük ve İslam bilincinin toplumsal tabana yayılarak öz değerlere dönüşü hızlandırmıştır. Bu gün gelinen noktada Azerbaycan ulusal kimliğinin Türk ve Müslüman yönleri ağır basmakla birlikte Türk, İran ve Rus kimliklerinden farklı fakat bu kimliklerin hepsinden değişen oranlarda tonlar taşıyan modern ve laik bir ulusal kimliğe sahip olduğunu söylemek mümkündür.

Sonuç

Kuzey Azerbaycan'da Azerbaycan Türklerinin ulusal kimliklerinin oluşması ve şekillenmesi Azerbaycan'ın sahip olduğu kendine özgü coğrafi, tarihsel, kültürel ve siyasal şartlar altında gerçekleşmiştir. Bu şartlar genel olarak Azerbaycan'ın yer aldığı coğrafi ve stratejik konumu, tarihsel olarak Türk-Fars-Rus, İslam-Hıristiyan, Sünni-Şii gibi farklı etnik-dinsel-kültürel alanlar ile Osmanlı-İran-Rus siyasi nüfuz bölgelerinin kavşak noktasında bulunması gibi özelliklerdir. Bu özellikler bir yandan Azerbaycan'ın tarih boyunca sık sık istila ve işgallere maruz kalmasına yol açarken, kültürel etkilere de açık hale getirmiştir. Bu özelliklerin Azerbaycan tarihi ve kimlik oluşumu üzerindeki somut yansımaları 19. yüzyılın başlarında Azerbaycan'ın Rusya ve İran arasında paylaşılmasıyla Azerbaycan'da "kuzeyli" "güneyli" olmak üzere "bölünmüş halk" ve "bölünmüş vatan" duygusunun gelişmesine yol açması ve Kuzey Azerbaycan'ın yaklaşık son iki yüz yıllık süreçte altı farklı siyasi-ideolojik devlet yapılanmasına ev sahipliği yapması olmuştur.

Azerbaycan'da ulus düşüncesinin gelişmesi 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Rus Çarlığı yönetimi altında gerçekleşmiştir. Bu dönemde özellikle Rus okullarında eğitim gördükten sonra St. Petersburg ve Moskova gibi Rus ya da çeşitli Avrupa kentlerinde yükseköğretim gören ve bu merkezlerde Fransız İhtilalinin yaydığı ulusçuluk fikirlerinden etkilenmiş olarak Azerbaycan'a dönen aydınların eğitim, basın ve yayın alanlarında ulusal uyanışı sağlamaya yönelik faaliyetleri önemli rol oynamıştır. Kuzey Azerbaycan'da 1870'li yılların sonlarından itibaren Bakü petrolünün uluslararası piyasaya açılması Azerbaycan'da sınırlı da olsa ulusal burjuvazinin doğmasına yol açmıştır. Ulusal burjuvazinin ulusal konulara duyarlılık göstermesi ve aydınların ulusal uyanışı sağlayıcı faaliyetlerine maddi destek sunmaları ulusal uyanışın başlaması ve ulusal kimliğin gelişmesi üzerinde olumlu rol oynamıştır. Bu dönemde ulusal basının doğması ve yaygınlaşmasıyla eğitimde yenilik hareketleri sonucu anadilde eğitimin

yaygınlaştırılması gibi etkenler Kuzey Azerbaycan'da ulusal kimliğin gelişimini hızlandırmıştır.

Kuzey Azerbaycan'da ulusal düşüncenin doğmasında ve gelişmesinde İstanbul'daki Türkçü edebi-siyasi çevrelerin de önemli etkisi olmuştur. İstanbul'da özellikle II. Meşrutiyet döneminde güçlenen Türkçülük akımı Hüseyinzade Ali Bey, Ahmet Ağaoğlu, M. Emin Resulzâde başta olmak üzere birçok Azerbaycanlı aydını fikri-siyasi yönden etkilemiştir. Bu Azerbaycanlı aydınlar İstanbul üzerinden tanıştıkları Batılı ve ulusçu fikirleri Kuzey Azerbaycan'a taşıyarak, gelişmeye başlayan ulusal basın yoluyla orada da yayılmasına öncülük etmişlerdir.

Çarlık yönetiminin sonlarına gelindiğinde Kuzey Azerbaycan'da ümmet anlayışından ulus anlayışına geçiş önemli ölçüde tamamlanmıştır.

28 Mayıs 1918 tarihinde Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin kurulmasıyla Azerbaycan ulusunun ve devletin tarihi varlığı kayıt altına alınmış ve yaklaşık iki yıl yaşayabilen Azerbaycan tarihinin bu ilk modern ulus-devlet modeli Kuzey Azerbaycan tarihinin daha sonraki aşamalarının referans noktasını oluşturmuştur. Bu devletin kurulmasıyla Kuzey Azerbaycan'da ulus düşüncesi uygulama aşamasına ulaşırken, Azerbaycan vatanının, halkının ve dilinin de ismi belirlenmiştir.

1920 Nisanında Kızıl Ordunun Bakü'yü işgaliyle başlayan Kuzey Azerbaycan'ın işgali süreci 1922 yılında Azerbaycan'ın SSCB'ye katılmasıyla tamamlanmış, böylece Kuzey Azerbaycan tarihinin 1991 yılına kadar sürecek yaklaşık yetmiş yıllık yeni bir aşaması başlamıştır.

SSCB yönetimi SSCB'ye dâhil tüm halklar gibi Kuzey Azerbaycan halkının da etnik ve dinsel her türlü geleneksel aidiyet bağlarını kopararak sosyalist ideoloji ve Sovyet vatanseverliği temelinde SSCB'ye vatandaşlık bağıyla bağlanmış yeni tipli bir Sovyet toplumu yaratmayı hedeflemiştir. Rus dili ve kültürünün önemli bir bileşeni olduğu Sosyalist Sovyet vatandaşlığı SSCB genelinde bir üst kimlik olarak oluşturulup geliştirilmeye çalışılırken Kuzey Azerbaycan'da da içeriği sosyalist ideoloji ve SSCB yönetiminin yönetsel amaçlarına ve çıkarlarına hizmet edecek şekilde yeniden düzenlenmiş "Azerbaycanlılık" kimliği geliştirilmeye çalışılmıştır. SSCB yönetimi söz konusu kimlikleri yaratmak ve geliştirebilmek için eğitim, kültür, dil, alfabe ve tarihten birer araç olarak yararlanmıştır. Sovyet döneminde uygulanan politikalar Kuzey Azerbaycan'da Sovyet öncesi dönemde oluşmuş olan Azerbaycanlılık ve laiklik gibi kimlik unsurlarının hem içerikçe değişmesini hem de pekişmesini sağlamıştır.

1990'lı yılların sonlarına doğru güçlenen bağımsızlık sürecinin Ermenilerin Dağlık Karabağ'ı işgalleriyle eş zamanlı olarak gelişmesi, Azerbaycan Türklerinin ulusal kimliklerini Rus-Sovyet ve Ermeni karşıtlığı temelinde konumlandırmalarına ve Türkçülük akımının güçlenmesine yol açmıştır. Bir ölçüde tepkisel ve konjonktürel olarak nitelendirilebilecek bu yaklaşım özellikle Azerbaycan Halk Cephesi döneminde ve Ebulfez Elçibey'in şahsında ifadesini bulmuştur. 1993 yılında Haydar Aliyev'in iktidara gelmesiyle Elçibey döneminde uygulanan Türkçü politikalar yerini Türklük ve Müslümanlığın temel unsurlar olarak kabul edildiği bir Azerbaycanlılık anlayışına bırakmıştır.

Kaynaklar

- Açıkkaya, Savaş. “Çarlık Rusyası Hâkimiyetindeki Azerbaycan Türklerinde Ulus Bilincinin Gelişmesinin Temel Dinamikleri”. *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 1 (28/2010): 403-420.
- Ağayev, Elnur. “Sovyet İdeolojisi Işığında Azerbaycan'da Resmî Tarih Tezi”. *Yeni Türkiye*, 46 (2002): 391-412.
- Ağayev, Elnur. “Sovyet İdeolojisi Çerçevesinde Türk Cumhuriyetlerinin Tarih Yazımı ve Tarih Eğitimi: Azerbaycan Örneği”. *Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi*, Ankara: 2006.
- Akpınar, Yavuz. *Azeri Edebiyatı Araştırmaları*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 1994.
- Aliyeva, Gönül. “SSCB Döneminde Azerbaycan'da Dil Planlaması”. *Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Anabilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi*, Ankara: 2005.
- Aliyeva Kengerli, Aybeniz. *Azerbaycan'da Romantik Türkçülük*. İstanbul: Doğu Kütüphanesi Yayınları, 2008.
- Alpargu, Mehmet ve Enis Şahin. “Sovyet Rusya'nın Dağılmasından Sonra Kafkasya'da Kimlik Problemi”. *Akademik İncelemeler*, 2 (1/2007): 329-345
- Asker, Ali. “Azerbaycan'da Milli Kimlik İnşasında Sosyo-Ekonomik Etkenler ve Millet Olgusunun Fikri Temelleri (19. Yüzyılın Sonu–20. Yüzyılın Başı)”. *Yeni Türkiye*, 75 (2015a): 516-535.
- Asker, Ali. “Azerbaycan'da Ulus İnşasının Onay Aşaması (1918-1920) ve Önemi Üzerine Bazı Tespitler”. *Yeni Türkiye*, 75 (2015b): 536-546.
- Aslan, Betül. *Azerbaycan'da Latin Alfabesine Geçiş Sürecinde Yeni Yol Gazetesi*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayını, 2004.
- Buniyatov, Ziya Musa. “Azerbaycan”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 4 (1991): 317-322.
- Cihangirov, Muradhan. *Azerbaycan Milli Edebi Dilinin Teşekkülü*. Birinci Hisse, Bakü: Elm Neşriyatı, 1978.
- Çamalan, Ahmet. “Azerbaycan Tahsilinin Temelleri: Çarlık Rusya'sı Devrinde Maarifçi Aydınların Faaliyetleri”. *Journal of Qafqaz University*, 31 (2011): 36-50.
- Çay, Abdulhaluk. “Azerbaycan'da Milli Edebiyatın Doğuşu ve Gelişmesi” *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 1 (1/1983): 67-72.
- Elekberli, Faik. “Türklüğümüz, Oğuzluğumuz, ve Azerbaycanlığımız”. *Uluslararası Türk Kültür Coğrafyasında Sosyal Bilimler Dergisi (TÜRK SOSBİLDER)*, 1 (2/2016): 69-82.
- Ergun, Ayça. “Azerbaycan'da Bir Ulusal Kimlik Meselesi Olarak Alfabe Değişiklikleri”. *Bilgi*, 54 (2010): 139-160.
- Ersanlı Behar, Büşra. “Azerbaycan'da Siyasal Bağımsızlık (1918-20/1991-) ve Türkçülük”. *Tarih Boyunca Balkanlardan Kafkaslara Türk Dünyası Semineri (29-31 Mayıs 1995) Ayrı Basım*, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, (1996): 175-192.
- Fragner, G. Berg. “Sovyet Milliyetçiliği: Orta Asya'nın Bağımsız Cumhuriyetlerine Kalan İdeolojik Miras”. *Orta Asya ve İslam Dünyasında Kimlik Politikaları: 20.*

- Yüzyılda Milliyetçilik, Etnisite ve Emek* (Ed. Willem Van Schendel- Eric J. Zürcher) (Çev. Selda Somuncuoğlu) İstanbul: İletişim Yayınları, 2004, 23-48.
- Göl, Ayla. "Azeri Ulusal Kimliğinin Yapılandırılmasındaki Sorunlar". *Bağımsızlıklarının 10. Yılında Türk Cumhuriyetleri* (Ed. Emine Gürsoy-Naskali - Erdal Şahin), Haarlem: Sota Yayınları, 2002, 333-346.
- Hacısalihioğlu, Fuat. "Azerbaycan'da Tarihçilik". *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih (Genel Türk Tarihi) Anabilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi*, Ankara: 2012.
- Hasanlı, Cemil. *Azerbaycan Tarihi (1918-1920)*. Ankara: Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, 1998, 93-96.
- Hosking, G. (2011). *Rusya ve Ruslar, erken dönemden 21. yüzyıla*. Çev. Kezban Acar, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Iggers, Georg G. *Bilimsel Nesnellikten Postmodernizme Yirminci Yüzyılda Tarih Yazımı*. (Çev. Gül Çağalı Güven) İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000.
- Keykurun, Naki. *Azerbaycan İstiklâl Mücadelesinden Hatıralar (1905-1920)*. Ankara: İlke Kitap ve Yayınevi, 1998.
- Lewin, Moshe. *Sovyet Yüzyılı*. (Çev. Renan Akman) İstanbul: İletişim Yayınları, 2008.
- Löwy, Michael. "Marksistler ve Ulusal Sorun" (Çev. Bülent Aksoy) *Birikim*, 23 (Ocak 1977): 65-83.
- Mehmetzade, Mirza Bala. *Milli Azerbaycan Hareketi*. Ankara: Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, 1991.
- Nesibli, Nesib. "Azerbaycan'ın Milli Kimlik Sorunu". *Avrasya Dosyası*, Azerbaycan Özel Sayısı, 7 (1) (İlkbahar/2001), 132-160.
- Resulzâde, Mehmet Emin. *Azerbaycan Cumhuriyeti (Keyfiyet-i Teşekkülü ve Şimdiki Vaziyeti)* İstanbul: 1990.
- Roy, Oliver. *Yeni Orta Asya ya da Ulusların İmal Edilişi*. (Çev. Mehmet Moralı) İstanbul: Metis Yayınları, 2005.
- Seferov, Rehman. "Azerbaycan'da Petrol Üretiminin Tarihsel Süreç İçerisindeki Değişimi". *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 285 (2005): 285-297.
- Shaffer, Brenda. *Sınırlar ve Kardeşler, İranlı ve Azerbaycanlı Kimliği*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2008.
- Stalin, Josef. *Marksizm ve Ulusal Sorun ve Sömürge Sorunu*. (Çev. Muzaffer Erdost) Ankara: Sol Yayınları, 1994.
- Süleymanlı, Ebulfez. *Milletleşme Sürecinde Azerbaycan Türkleri*. İstanbul: Ötüken Yayınevi, 2006.
- Swietochowski, Tadeusz. *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycan'ı 1905-1920*. (Çev. Nuray Mert) İstanbul: Bağlam Yayınları, 1988.
- Turan, Refik. "İdeolojik Amaçlı Tarih Öğretimi: Sovyet Döneminde Azerbaycan'da Okutulan Tarih Ders Kitapları ve Tarih Dersi Öğretim Programları Üzerine Bir İnceleme". *5. Ulusal Sosyal Bilimler Eğitimi Kongresi Tam Metinler*, Ankara: 2012, 300-307.
- Turan, Refik. *Azerbaycan'da İlk ve Ortaöğretimde Tarih Öğretimi ve Ders Kitapları*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi (ATAM) Yayınları, 2015.

- Turan, Refik. "Azerbaycan'da Okutulan Ata Yurdu Ders Kitabında Azerbaycan Ulusal Kimliğinin Temsili". *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 42, (Güz, 2017): 593-612.
- Türkyılmaz, Selçuk. "Şark-i Rus Gazetesi'nin İzahlı Makaleler Bibliyografyası" *Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 18, (Haziran 2010): 123-254.
- URL-1 Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Devlet Bağımsızlığı Hakkında 18 Ekim 1991 Tarih ve 222-XII sayılı Kanun: <http://stracker.bos.ru/azlaws/0222-xii.html> (Son Erişim Tarihi: 10.7.2017)
- Yagublu, Nesiman. *Mehmet Emin Resulzâde Ansiklopedisi*. Ankara: Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, 2015:
- Yerasimov, Stefanos. *Milliyetler ve Sınırlar*. İstanbul: İletişim Yayınları, 1995.
- Yıldırım, İrfan Murat. "Azerbaycan'da Matbuat Hareketlerinin Başlangıcı". *TEKE Uluslararası Türkçe, Edebiyat, Kültür Eğitim Dergisi*, 2/2 (2013): 147-160.
- Zizek, Slavoj. *Stalinizm Ya da Stalin İnsanın İnsanlığını Nasıl Kurtardı?* (Çev. Sabri Gürses) İstanbul: Encore Yayınları, 2008.

